

Bilag 1

Det planlagte liv – og virkeligheden (Teaser)

Vi mennesker tænker store tanker og lægger fine planer. Det er vores natur. Men går alt efter planen, når tankerne føres ud i livet? Eller er vi dømt til at leve efter den kynisme, som militæret har som dogme: Planer holder kun til første møde med virkeligheden.

Det tema dykker vi ned i på denne tur. Kom med. Mød en **pralhals** fra vikingetiden, som forandrede den europæiske historie, oplev nogle **glade kristne** fra Tyskland, der bragte verdensarv med til Danmark, en håndfuld **generaler**, der tog fusen på den slesvig-holstenske-preussiske hær i 1849 og endelig det **planlagte** landskab, der er endt med at tage livet af de dyr og planter, som ikke retter sig ind efter linealer og krav til arealudbytte. Resultatet var ikke planlagte. Men det skete i virkeligheden. Tag med på turen: Det planlagte liv – og virkeligheden.

Det planlagte liv – og virkeligheden (formidlingen)

Vi mennesker tænker store tanker og lægger fine planer. Det er vores natur. Men hvordan går det, når planerne føres ud i livet? Er vi i virkeligheden dømt til at leve efter militærets dogme #1: Planer holder kun til første møde med virkeligheden.

Det tema dykker vi ned i på denne tur. Kom med. Mød en **pralhals** fra vikingetiden, som forandrede den europæiske historie, hils på nogle **glade kristne** fra Tyskland, der bragte verdensarv med til Danmark samt en håndfuld **generaler**, der tog fusen på den tyske hær i 1849 og endelig det **planlagte** landskab – som både øgede velstanden i samfundet, men samtidig tog livet af de dyr og planter, der ikke retter sig ind efter linealer og krav til arealudbytte. Planerne var store. Men virkeligheden fulgte sjældent trop. Tag med på turen: Det planlagte liv – og virkeligheden.

Fra udkantsområde til supermagt på tre generationer

Turen fører dig forbi en magtdemonstration af dimensioner, vi næppe helt kan leve os ind i. Nemlig **Kongernes Jelling**, hvor Harald Blåtand byggede en enorm monumentplads. Nok mest for bare at prale og vise sin magt. Monumentet kostede titusindvis af mandetimer, men var kun i brug i få år. Harald fik også bygget

Ravningbroen, der dengang var Nordeuropas længste bro, og opførte ringborge fordelt ud over landet. Men byggerierne fik ikke lov til at stå længe. Den enorme palisade omkring monumentpladsen blev brændt ned inden år 1000. Ravningbroen aldrig blev repareret. Og ringborgene blev forladt kort tid efter Harald Blåtands død i 986/987.

Det kan virke som et meget stort spild af blod, sved og tårer. Og for at finde meningen, må vi kigge ud på den storpolitiske scene i Europa i sidste halvdel af 900-tallet.

Den store nabo mod syd

Lige syd for den danske skanse mod syd, Dannevirke, og handelsbyen Hedeby havde den tyske kejser Otto d. 1. magten i et imperium, der strakte sig fra den danske grænse mod nord og helt ned syd for Rom. I 962 udråbte paven ham til kejser af det Hellige Romerske Imperium Den Tyske Nation. Herefter får Otto tilnavnet Frelseren, da han med pavens velsignelse kristnede store dele af det Europa, som endnu ikke var omvendt. Ofte med brug af magt.

Haralds far, Gorm den Gamle, afviste stivnakket tilnærmelser fra kontinentet. Men Harald så det politiske, militære og religiøse pres, der rejste sig udefra, og for at stå mod de voldsomme kræfter indførte Harald store forandringer i det danske samfund. De indebar både en centralisering af magten og en frivillig overgang til kristendommen.

Ved at kristne Danmark fjernede Harald Ottos undskyldning for at invadere landet. Samtidig blev samhandlen med kontinentet nemmere. Og med kirkens hjælp blev landet langt bedre organiseret.

Monumentpladsen i Jelling er rekordernes plads. Den er det største bygningsanlæg, vi kender fra vikingetiden. Og rummer både verdens største runesten og den største skibssætning. Alligevel har anlægget ingen militær betydning. Det er et prestigeprojekt, som skal vise kongens magt. Her indrammede Harald sine bedrifter i en magtsymbolik, hvor matematik og geometri bærer præg af kristen tankegang. Jelling blev stedet, hvor Harald viste sin magt.

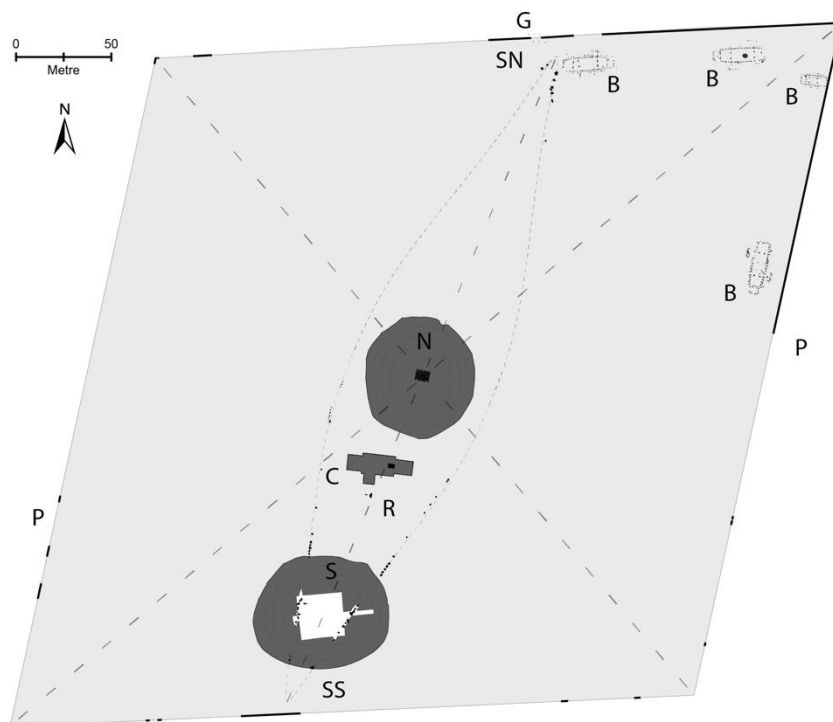
Den korte levetid for Haralds bygningsværker skyldes efter alt at dømme, at den politiske situation i Europa forandrede sig betydeligt i løbet af 980'erne. Det tysk-romerske kejserrige mistede pusten. Samtidig fik Haralds søn, Sven Tveskæg, styrket sin magtposition og satte sig op mod faderen i et opgør, som kostede Harald livet.

Den svækkede trussel fra syd frigjorde styrker, der kunne indsættes andre steder. Og Sven rettede sit fokus mod de øvrige nordiske lande og ikke mindst England. Udviklingen fjernede ringborgenes militære betydning, mens Haralds symbolbyggeri omkring monumentpladsen blev brændt af. Muligvis for at udslette mindet om Harald.

Haralds store planer holdt vand, så længe han var i live. Men byggeriet blev destrueret eller negligeret og gik i glemmebogen. Harald Blåtands indsats var dog så betydningsfuld, at han forandrede det politiske billede i hele Europa. Danmark gik fra at være et lovløst udkantsland til et kristent kongerige og en del af det europæiske fællesskab. Sammen med Sven Tveskægs ekspansionsiver og Knud den Stores politiske evner voksede rigets magt til en dominerende position i Europa. På bare tre

generationer påvirkede de danske konger den storpolitiske udvikling flere hundrede år frem.

(grundplan over Jelling Monumentplads)

Efter fundet af den store skibssætning og den endnu større palisade står det klart, at intet er tilfældigt på Monumentpladsen i Jelling. Geometrien er stringent, og der er en klar arkitektonisk sammenhæng mellem monumenterne. Palisaderne følger en rombeform, hvor diagonallinjerne krydser hinanden ved Nordhøjens gravkammer og gør den til centrum for både skibssætning og palisaden. Romben kan opdeles i fire lige store retvinklede trekanter, hvor palisadestykket er den længste side i trekanten (c -siden i ligningen $A^2 + B^2 = C^2$). Denne form for geometri og symmetri er ikke set før i danmarkshistorien, matematikken kan være et symbol på den kristne tro, byggetradition og -kultur. Harald lod sig inspirere af andre magthaveres bygninger sydpå, lånte det bedste herfra og brugte Nordens vigtigste materiale, træ.

Idealet af en by

Du kan også udforske den planlagte by, **Christiansfeld**. Det er en af Danmarks første byer – sammen med Fredericia – som er resultatet af en egentlig byplanlægning. Brødrementenigheds byplan blev skabt med klarhed og stringens. I dag er Christiansfeld udnævnt som verdensarv. Projektet var umiddelbart en succes, men den økonomiske og sociale saltvandsindsprøjtning gik i sig selv, da Danmark måtte afstå Slesvig.

Det startede med byen Herrnhut i Tyskland

I 1722 søgte en religiøst forfulgt brødre menighed asyl hos Ludwig von Zinzendorf. Han var godsejer i Sachsen. Og her anlagde brødrene byen Herrnhut og grundlagde 'den fornyede Broderunitet'. Dermed var den Herrnhutiske Brødre menighed skabt.

Menigheden så sig selv som missionerende og etablerede brødre menigheder i andre lande som Amerika, England, Holland og Sverige. De var kendt som flittige og dygtige håndværkere. Og i 1771 blev de inviteret til at anlægge en brødreby i Danmark for at fremme den økonomiske vækst og handel, primært i Slesvig og Holstein. Menigheden takkede ja til tilbuddet, som også gav ti års skattefrihed og tilskud til byggeomkostninger.

Fra bar mark til verdensarv

Brødre menigheden havde i 1771 gode erfaringer med at anlægge byer. Christiansfeldt er således den femogtyvende by med menigheden som bygherre. Det er også den by, der er tættest på det ideal, Brødre menigheden bestræbte sig på at realisere. De mange byggetekniske, arkitektoniske og byplansmæssige erfaringer kulminerede i Christiansfeldt.

Planen er enkel og stringent. Kirken og kirkepladsen indtager det centrale rum i byplanen. Herfra er hele byplanen udlagt og opmålt. Forbi kirken løber byens to vigtigste gader parallelt i øst/vestlig retning og indrammer kirkepladsen. Omkring pladsen ligger byens vigtigste huse: Kirken/Salshuset, Søsterhuset, Enkehuset samt præstens og forvalterens boliger. Søster- og Enkehuset er såkaldte korhuse, som også omfatter Brødrehuset. Menigheden var nemlig delt op efter bl.a. køn. Derfor boede ugifte kvinder i ét fælleshus og ugifte brødre i et andet.

Kønsopdelingen blev også håndhævet under kirkegangen. Og selv på Gudsageren – Brødre menighedens kirkegård – bliver brødre begravet mod vest og søstre mod øst. Til gengæld er der ingen forskel på de enkelte gravsteder. Stenene er ens i udtrykket – som mennesker er vi lige – det gælder også i døden.

De glade pietister

Christiansfeldt er en ren, lys og stringent by med æstetisk overskud. Bygningerne er opført i lyse sten. Lyset vælter ind på byens pladser. Træer og haver hylder den grønne by længe før, det blev moderne. Fra byen var der udsyn til naturen. Det gode håndværk kan ses med det blotte øje.

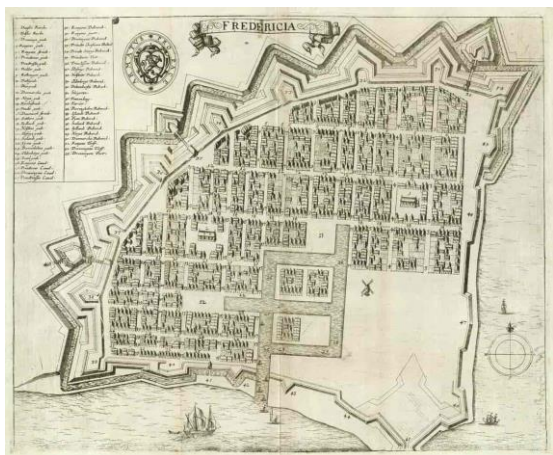
Det var en lys og optimistisk udlægning af kristendommen, som Brødre menigheden tog med til Danmark. Og i den kristne idealby er der plads til alle i et fællesskab, der er båret af sociale hensyn og individuel udvikling i en stadig stræben efter et liv i Guds lys. Brødre menigheden er da også blevet kaldt for de glade pietister.

Hvordan gik det så med planerne? Ja, kongens plan om at give Sønderjylland vækst og velstand gik fint nogle år. Den led dog et tilbageslag med den tabte krig i 1864 og ikke mindst, da industrialiseringen tog fart i 1800-tallets sidste halvdel. Her vandt kvantitet over kvalitet. Brødre menighedens plan om at komme til Danmark lykkedes til gengæld. I Christiansfeldt er der stadig en levende menighed med ca. 150 medlemmer. Og det er en af grundene til, at Christiansfeldt kom på Unescos verdensarvsliste.

Vi bygger en by, hvor ingen by burde ligge

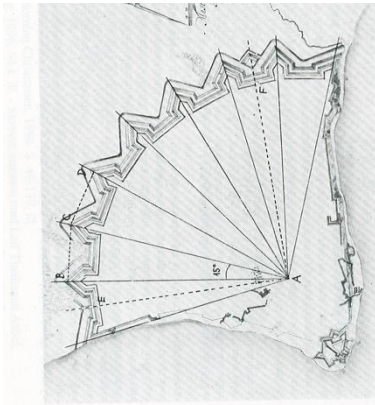
Som Christiansfeld blev **Fredericia** bygget på en bar mark. Men her var det på et øde sted, hvor ingen by burde bygges. Området gav dog god mening militært. Efter at Jylland havde været besat, plyndret og afbrændt i perioden fra 1626-29 og igen i 1643-45 stod det klart, at Jylland havde brug for et forsvar med blandt andet en stærk fæstning. Og området ved Bersodde var ideelt. Også selv om store dele var urørt sump. Odden lå med vand til to sider. Derfor kunne militæret med relativt få kilometers voldanlæg befæste byen og samtidig få forsyninger og tropper ind og ud af fæstningen via søvejen.

Kong Frederik III satte gang i anlægsarbejdet i 1650. Planerne var store. Stilen trak på tidens tanker, hvor renæssancen var ved at klinge af for at give plads til barokken. Her stod kongen lysende i centrum for en svulmende og monumental iscenesættelse. De første planer var gennemsyret af pral, magt og vælde. Byen skulle have havn og kanaler, så varer, forsyninger og tropper kunne sejles helt ind i centrum af fæstningen. Byen skulle rumme både Kongen og Dronningens Plads, slotsholm og et kongeligt slot, samt børs og flere andre prestigebyggerier.

De vilde planer for byggeriet, kanaler m.v. blev dog aldrig realiseret. Men fæstningen blev anlagt med matematisk præcision og lange lige gader.

Det tog år at bygge voldanlægget, også selv om arbejdsstyrken var på 5.000 mand. Men inden de var helt færdige med voldene, så var svenskerne over os igen. Fæstningen blev indtaget via en halvfærdig del af volden, og byen blev raseret. Så da svenskerne trak sig tilbage i 1660, begyndte man forfra med at opbygge voldanlægget.

Sæt den spidse ende af en passer i Kongens Punkt (som i dag ligger i krydset mellem Kongensgade og Oldenborggade) og tegn et cirkelslag med en radius på 1070 m. Så rammer du hver bastions yderpunkt (markeret som B, C og D på tegningen fra xxx). Hver bastion ligger med 15°s forskydning på cirkelslaget. Afstanden mellem bastionernes spidser svarer til den rækkevidde et gevær havde i 1650, og soldaterne kunne dermed forsvare fæstningen, når fjenden kom helt op til voldene.

En by befolket af soldater, gavtyve, mordere og troende fra hele Europa

På den tid var tanken, at en fæstning skulle have en by som grundlag for at fungere – handel og håndværk skulle levere råvarer, fødevarer og manufakturvarer – borgerne kom med arbejdskraft og skaffede indkvartering af soldaterne – og kunne også bidrage som en reservestyrke gennem borgervæbning. Men ingen ville bo der. Hvad gjorde man så? Kongen tvangsnedlagde de nærmeste landsbyer og flyttede folkene til byen. Det var ikke nok. Så gav kongen byen særprivilegier som fx gratis grund at bygge på, tillægsjord uden for byen og 10 års skattefrihed. En stund overvejede kongemagten at nedlægge Kolding og Vejle og flytte borgerne til Fredericia. Det opgav man dog og lod i stedet kriminelle bosætte sig i byen ved at give dem asylret. Det tiltrak skyldnere og drabsmænd. Desuden fik forskellige trosretninger religionsfrihed inden for byens volde – hvilket huguenotter, katolikker, jøder og takkede ja til. Og den mangfoldighed satte sit præg på byen langt op i 1900-tallet.

Besejret, belejret, forladt

Tre gange var fæstningen involveret direkte i krig.

- I 1657, hvor svenskeren brugte en halvfærdig vold som bagdør til et flankeangreb og vandt.
- I første slesvigske krig, hvor fæstningen modstod en to måneders lang belejring. Her giv de danske generaler mod herskende konventionel militær logik. De gjorde udfald om den 6. juli kl. et om natten, angreb de overraskede slesvig-holstenske tropper og vandt – selv om de kun var omkring halvdelen af det antal soldater, som man mente skulle til for at slå modstanderen.
- Endelig var fæstningen belejret igen under anden slesvigske krig, men blev rømmet efter nederlaget ved Dybbøl til den preussiske hær.

Eftermælet

Efter krigen i 1864 mistede fæstningen hurtigt sin militære betydning. Og i 1909 afskrev militæret fæstningen. Heldigvis købte Fredericia By fæstningsanlægget allerede i 1914. Og allerede i 1917 blev anlægget fredet. Og dermed sikrede eftertiden sig et af Europas bedst bevarede fæstningsanlæg, der i dag ligger som en grøn cirkel rundt om bykernen. Her kan du nyde historien og naturen via over 18 km grønne stier.

Du kan også få historien i ørene i form af en podwalk: Voldens Vidner – find den på appen Useeum – eller prøv podcasten 'Fredericia by og fæstning', som i 12 korte afsnit fortæller om fæstningen og byens historie. Den er gratis, og du finder den der, hvor du normalt finder podcasts. Du vælger selv, om du vil høre 'Voldens Vidner' eller 'Fredericia by og fæstning' på dansk eller engelsk.

Hvad udad tabes...

I 1864 tabte Danmark de rige hertugdømmer, Slesvig og Holsten, til tyskerne. Landets areal skrumpede dramatisk. Antallet af borgere faldt med næsten 50%. Og store dele af den bedste landbrugsjord gik tabt. Nederlaget kaldte på selvransagelse og en ny national bevidsthed. Mottoet 'Hvad udad tabes, skal indad vindes' vandt genklang. Dermed kom de store uopdyrkede områder i Jylland i fokus, og **opdyrkningen af heden** gik for alvor i gang.

Fra overtro til overmod

Midt i 1800-tallet står menneskeheden i et paradigmeskifte af de helt store i historien. Oplysningstiden havde lagt grunden til et opgør mod gamle dogmer, kongemagt og kirke. Og med industrialiseringen satte vi damp på at udvikle det moderne samfund, hvor naturen er underlagt menneskers stræben efter udbytte. Naturvidenskaben overhaler kirkens sandhedsmonopol. Fornuft, frihed og fremskridt bliver tidens mantra.

I sidste halvdel af 1700-tallet gennemførte staten en række jordreformer. Ønsket var at øge landbrugsproduktionen. Det traditionelle landsbyfællesskab blev brudt op. Fæstebonden blev (langsomt) sat fri. Og med lineal som vigtigste redskab blev nye jordfordelinger skabt. De mange små jordlodder, som en landsbybonde dyrkede, blev samlet i én eller få marker. De fælles græsningsarealer blev inddraget og indgik i udskiftningen. Nye hegn blev sat. Det traditionelle cykliske landbrug måtte vige. Nu skulle fremskridtet til. Der blæste nye vinde.

Fra udstrakt hede til læhegn

Store dele af Jylland var dækket af hede i 1700-tallet. Der var enkelte bønder, der fik et liv ud af at dyrke hedejorden. Men hedeboenderne måtte have flere hundrede tønder land og en række bierhverv for at klare sig. De var få og levede på hedens betingelser.

Flere konger havde haft kig på heden for at se, om de udstrakte arealer ikke kunne komme landet til gavn. Frederik V fik fx lokket omkring 1.000 bønder fra Tyskland til heden i 1758. En del faldt fra. Men andre blev tilbage på den magre jord. De dyrkede bl.a. kartofler og fik navn derefter.

Det battede dog ikke rigtig noget. I perioden fra 1830-70 blev det danske landbrugsareal kun forøget med ca. 3%

Tabet af hertugdømmerne satte for alvor gang i hedeopdyrkningen. Men der var dog flere faktorer, som hjalp med at få skovlen under heden i denne omgang:

- Bønderne havde bedre værktøjer, så de magre jorde kunne give et acceptabelt udbytte – gødning, bedre redskaber og stærkere heste
- Ved at plante læhegn – anført af Hedeselskabet – fik man bugt med sandflugt og opnåede bedre vækstbetingelser
- Landbruget gik fra primært at dyrke korn til at holde dyr – malkekvæg, slagtekvæg, svin og heste – hvilket igen gav gødning til markerne

Med Hedeselskabet i spidsen ændrede landskabet udtryk. Fra træløse vidder til parceller indhegnet af læhegn udlagt med matematisk præcision. Plantager med træer på rækker trukket efter en lineal. Og indsatser for afvanding og regulering af vandløb.

Planerne lykkedes. Hederne dækkede oprindeligt ca. en tredjedel af Jyllands areal. Omkring 1950 var der kun 2% tilbage.

Triumferende kunne Hedeselskabet fejre sejren med et vers:

"Vi har en tyrann fra vesten,
det er stormen,
det er blæsten.

Kun et råd mod den vi fandt:
Plant!"

C. F. Jensen, Hedeselskabet

Produktiviteten steg og steg. Men naturen forsvandt

Stigningen i produktivitet i landbruget fra 1864 og 50 år frem er imponerende. Antallet af svin steg til den fem-dobbelte. Kvægbestanden voksede med 100%. Der kom tre gange så mange heste til. Køerne gav tre gange så meget mælk i 1914 end i udgangspunktet. Og stadig større dele af landet kom under plov og blev dyrket mere intensivt end nogensinde før.

Den udvikling er fortsat frem til i dag, hvor grise har fået ekstra ribben, så der er plads til et par koteletter mere pr. svin, og køerne nu yder ti gange så meget, som køerne gjorde i 1864.

I de senere år har især de økologiske landbrug vundet frem med en ide om at sætte mindre pres på dyr, jord og afgrøder. Samtidig er vi i gang med at rette op på noget af det, som gik galt i hedeopdyrkningen – vi genopretter vådområder og genslynger åer. Og vi giver mere plads til naturen år for år, blandt andet ved at opgive at dyrke marginaljorderne. Indsatsen betyder, at beskyttet natur nu folder sig ud på omkring 12 % af Danmarks areal. Der er dog stadig langt op til de 28 % beskyttet natur, som forskere anbefaler, at vi skal have i Danmark.

I dette tilfælde lykkedes planerne for opdyrkningen af heden til fulde. Resultatet blev dog problematisk. Vi sejrede ad helvede til.

Kom og se vores udstilling Mennesket og naturen. Få en guidet tur rundt på museet. Og tag ud på heden og forestil dig, hvordan landet har set ud, da heden strakte sig, så langt øjet kunne se.

Hvor kommer heden fra?

Hedelandskabet er paradoksalt nok menneskeskabt. Paradoksalt, fordi vi mange steder i dag begræder, at vi mennesker næsten udryddede heden. I mange år var Jylland dækket af skov, men de tidligere bønder ryddede skoven for at dyrke korn og give plads til græsning. Det startede allerede i stenalderen. Men når de næringsfattige jorde presses, kommer sandflugten, hvis de ikke er beskyttet af skov. Og så kan heden tage over.